

Tiiu Üksik

Tallinna ülikooli eesti filoloogia bakalaureus

Hiidlaste kirjavahetuse keel 1890–1916

*Mina Terwitan täid Sütamäs ja Sowin Täitele Kalisd Rahu ja Satan wana Ema Polld terrwisid tamma Peab Haige olema ja Sowigs sinule Kiriuta aga Ei Saa Miski nõuga*¹ (HKM_6192:6 A5508). Nii algab üks üsna tavaline möödunud sajandi alguses Hiiumaalt saadetud kiri. Eesti keelemaastikul on kirjad seni vähe tähelepanu pälvinud, need on olnud peamiselt aja- ja kirjandusloolaste huviorbiidis. Kirjades leiduv väärtuslik info on veel enamjaolt uurimata. Erakirjades esinev keel on kirjakeele variant, mis on lähedal suulisele keelele ning avab seeläbi akna oma ajastu loomuliku keele mõistmiseks².

Kirjade uurimine Eestis ja maailmas

Traditsiooniline n-ö ülevalt alla keeleajaloo uurimine jätab suulise ja kirjutatud keele piirile tühimiku. Keskendudes kirjandusele ja ametlikele tekstidele, mille loojateks on haritlaskond, saab küll hea ülevaate sellest, milline keel olema peaks, kuid mitte sellest, milline see tegelikult on. Tavaliste inimeste igapäevased kirjad annavad aga võimaluse vaadelda keele arengut teisest suunast, alt üles.

Maailmas mõisteti erakirjade keeleajaloolist tähtsust 1990ndatel ning sealt pärinevad ka esimesed selleteemalised uurimused. 19. sajandi saksa emigrantide inglise ja hollandi keeles kirjutatud kirju uurinud Stephan

¹ Tekstinäidete kirjaviis on siin ja edaspidi esitatud muutmata kujul.

² Artikkel on kirjutatud 2016. aastal Tallinna ülikoolis kaitstud bakalaureusetöö „Hiidlaste kirjavahetuse keel 1890–1916” põhjal.

Elspaß peab kirja kirjutamise alusteks loomingu ja vormi tasakaalu (Elspaß 2012: 45). Kirja miinimumvorm näeb ette pöördumist, algus- ja lõpulauset (pealkiri või tervitus ja jumalagajätt). Soome, Saksamaa ja Hollandi epistolaaria-uurijad on kirjakeele normeerimisele eelnevast perioodist (peamiselt 18.–19. sajandist) pärit kirju analüüsid jõudnud sarnaste tulemusteni. Kirjade kirjutamise vallas oli kooliharidus sageli puudulik: kui kirja kirjutamist õpetati, siis enamasti näiteid lugedes – sealt tulenesid ka levinud stamplaused. Kirjutajad võisid saada inspiratsiooni ka kodus leiduvaid kirju uurides. Tavaline inimene ei hakanud paberit tühja jutu peale raiskama, vaid kirjutas olulistel teemadel – tervis, ilm ja raha. Huumorikaid seiku siiski juhtus ja jõudis ka paberile: *Essimese telekaami peale kus oli 10 sõna wastust makstud wastasid Ei ole kinitud sadsime teine Telekram küsisime mis asi ei ole kinitud ja maksime 20 sõna wastus Siis wastased sadame postiga aro* (HKM_6192:5 A5507).

Kirju on Eestis uuritud eelkõige ajaloolisest ja kirjandusloolisest küljest. Seetõttu on palju tähelepanu pälvinud haritlaste kirjavahetus. Niinimetatud tavaliste inimeste kirjad on jäänud suuresti tähelepanuta.

Uurimuse esmane eesmärk oli heita valgust sajandivahetuse kirja- keelele kirjade kui poolavaliku tekstižanri keelekasutuse kaudu. Ühtlasi uuriti, kuidas oli käsitletaval perioodil kirjakeel ühtlustunud (kirjade võrdluses) ja millises vastavuses on see perioodi avaliku keelega (õpikud, ajalehed). Uurimismaterjaliks oli 38 kirja 26 eri saatjalt, kes on sündinud vahemikus 1837–1887. Saatjate hulgas oli 9 naist ja 17 meest. Kirjad pärinevad Hiiu- ja Saaremaa muuseumi kogust ja autori erakogust. Kõik kirjad on kirjutatud vahemikus 1890–1916 ja adresseeritud Hiiu- ja Saaremaale. 23 juhul 26-st on võimalik kinnitada, et kirjutajaks on hiidlane.

Kuigi keeleajaloolise varasalvena on kirjad siiani suuresti avastamata materjal, on mõned selleteemalised uurimused siiski olemas. Heli Laane- kask on 2001. aastal teinud ülevaate koodivahetuse grammatikast Koidula kirjades Kreutzwaldile. Andreas Kalkun on 2008. aastal Akadeemias (nr 3, lk 559–588) avaldanud uurimuse Jakob Ploomi 1915. aastal kirjutatud sõja- kirjadedest, kus vaatleb muuhulgas ka Jakob Ploomi keelekasutust. Kalkun sõnastab mõtte, mis võib olla üks võimalikest seletustest tavainimeste kir- jade uurimise ebapopulaarsusele: „Need kirjad on eelmainitud „huvitavate” sõjakirjadega võrreldes „igavad” ning napid, täis liiasusi, klišeesisid, kordusi ja kirjavigu; võõraste maade ja olukordade kirjeldused on kesised ning ka

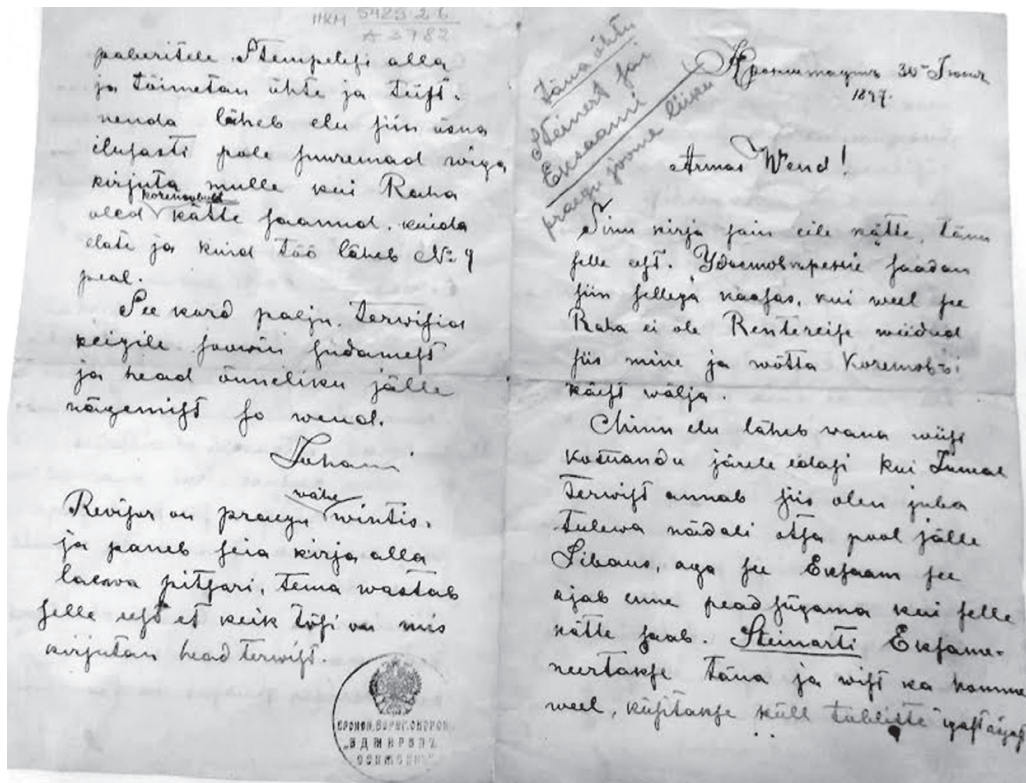
kogu teave sõjaolukorra ja riikide poliitika kohta väga lünklik või hoopis olematu. Samuti pole need oma üldtoonilt kuigi isiklikud ega tundelised ning näivad esindavat mingit teistsugust ja vanemat kirjatraditsiooni.” (Kalkun 2008: 563). Siiski, kaugeltki kõik kirjad ei ole tundevaesed ja igavad. Uurimistöö alusmaterjali hulgas leidus rohkesti neid, mis seda tõestavad. Näiteks kirjutab üks merekoolis õppiv noormees: *Revisor on praegu wähe wintis ja paneb seia kirja alla laewa pitsari, tema wastab selle eest et keik tōsi on mis kirjutan head terwist* (HKM_5425:2/a-h A3782).

Kirjade uurimisel eristatakse üldjuhul kirja allikat (kelle mõtteid kirjas väljendatakse), kirjutajat (kes mõtted üles kirjutab) ja saatjat (kes kirja saatis). Uuritavates kirjades ei tekkinud põhjust uskuda, et saatja ja kirjutaja erinevad. Mõnes kirjas edastati teateid teistelt allikatelt (st teistelt pereliikmetelt või sõpradelt), aga saatja või kirjutaja ei kaotanud sealjuures oma identiteeti.

Kuidas õpiti kirjutama?

Kirjadest keeleajaloolise info saamiseks on oluline pöörata tähelepanu ka kirjutajate taustale. Möödunud sajandi alguseks oli Eestimaa pinnal kooliharidust antud juba vähemalt viis sajandit, kuid kirjakeel seisis alles normeerimise lävel. Enne 1918. aastal ilmunud „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatut” puudusid eesti keele õigekirjas ühtsed kokkulepped, kuigi juhiseid jagasid oma äranägemise järgi mitmed kirjamehed. Seetõttu võib pidada 1918. aastale eelnenut eesti kirjakeele ajaloo halliks alaks, kuigi haridust anti, õpikuid trükiti ja kirjavahetus toimus.

Põlisrahva haridustaseme tõusuga on tihedalt seotud reformatsioon. Lutheri ideed levisid kiiresti Eestisse. 16. sajandist pärineb info esimese eestikeelse aabitsa kohta ja Rootsi ajal hakati enam tähelepanu pöörama ka talurahva lugemisoskusele. Põhja-Eesti 17. sajandi kirikuvisitatsioonidest on teada, et seal oli igas kihelkonnas ligemale poolsada lugeda oskajat (Aarma 1990: 71–72). 1670. aastal kirjutab Gilläus Eestimaa piiskopile ja konstitooriumile, et kihelkonnas on 50 kirjaoskajat ja lugemisoskuse vastu tuntakse jätkuvat huvi (Kikas 2015: 1085). 1724.–1726. aasta visitatsiooni andmetel oli Eestimaa kubermangu 18 kihelkonnas 2684 lugeda oskajat, kes moodustasid 10,4% lugemisealiste inimeste arvust (Aarma 1990: 72). Siinkohal tuleb rõhutada, et lugemisoskusega ei kaasnunud tol ajal üldjuhul veel kirjutamisoskust.

Tüüpiline sajandivahetuse kiri oli vormistatud nii.

Valgustusideede levik Venemaal seoses Katariina II trooniletõusuga 1762. aastal mängis Eestimaa hariduse edasisel arengul olulist rolli. Mitmete määruste tulemusena kujunes välja koolivõrk ning sajandi lõpuks asuti kooliharidust andma ka tüdrukutele. Majanduse areng soodustas iseõppimist. Oma panuse andsid ka valgustatud baltisakslased, kelle huvi kohaliku kultuuri vastu tõusis ning kes hakkasid valgustusideede mõjul oluliseks pidama rahva harimist.

Järgnev sajand oli eestlaste kirjaoskuse jaoks murranguline. 1802. aastal taasavati Tartu ülikool, 1816 kaotati Eestimaa pärisorjus, Liivimaal kaotati see kolm aastat hiljem. Ametisse asusid rändõpetajad ja kuna kihelkonnakoolide asutamine põrkus majanduslike probleemide vastu, tegutsesid pühapäevakoolid, kus mõni ärksam talupoeg õpetas lastele, mida oskas. Leerieaks pidid lapsed lugeda oskama, nõrgemate järeleaitamiseks tekkisid parandus- ehk järeleaitamiskoolid. 1850.–1860. aastatel oli Käinas kirjutada oskajaid 7,7% (Aarma 1990: 162). 1871. aastal korraldatud ühepäevase prooviloenduse andmetel oli kirjaoskusealise elanikkonna hulgas umbes 80% kirjaoskajaid. Kirjutada oskas keskmiselt

Uudisid oli meil ka kotkas
 üks Suure wala pois uyoung ära
 oli kangesti purius ja kukus mere
 Ja nüüd lõpetan mina oma kirjutamist
 Ja jääme Jumalaga seda kord ilma mägemata
 Teie truud armastaja E. K.

Oh armas sa ilus
 kui õitsew lille õis
 ka sind ma jääwa wiilus
 ka omale napiks ma

Selles Kotkast Hiiumaale saadetud armastuskirjas on ajastule omaselt üsna igapäevases laadis kirjutatud surmast. Kiri lõpeb traditsioonilise jumalagajätuga, millele kirjutaja on lisanud veel tõenäoliselt omaloomingulise luuletuse.

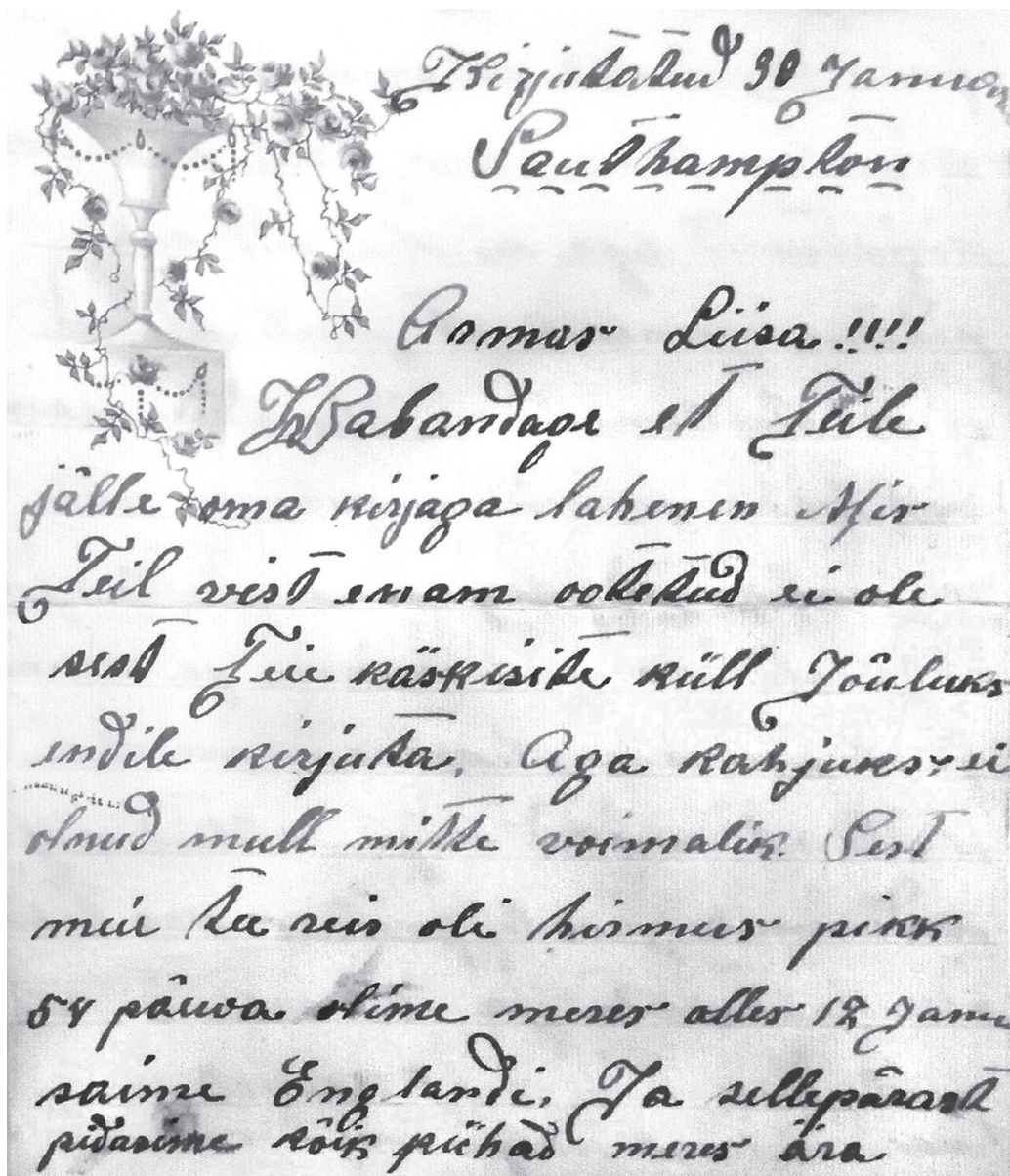
28% kirjaoskusealistest. (Aarma 1990: 161) Kaheksakümnendate aastate alguseks jõudis rahvakooli kujunemine lõpule (Andresen 2009: 252). Üldiseks sai kolmeaastane koolikohustus, Põhja-Eestis käidi koolis viis päeva, Lõuna-Eestis kuus päeva nädalas. Ärkamisaja mõjudest ja majanduslikust survest kantuna omandasid paljud vanemad inimesed kirjaoskuse iseseisvalt.

Artikli aluseks olevas bakalaureusetöös uuritud kirjade saatjatest olid vähemalt kaheksa meessoost kirjutajat ametilt seotud merendusega. Kuna tegemist on hiidlastega, siis on see üsna enesestmõistetav. Kodust eemal olek, olgu siis meremeheelu või kroonuteenistuse tõttu, tekitas põhjuse ja vajaduse lähedaste inimeste ja eelkõige oma perekonnaga sidet hoida

19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse keel kirjades

Kirju uuriti kolmel eri meetodil: kõrvutades kirju omavahel, võrreldes neid perioodi ajalehetekstidega ning populaarsemate käibel olnud õpikutega.

Kirjade edukaks omavaheliseks võrdlemiseks on kirjad esmalt transkribeeritud ning seejärel otsitud kõrvalekaldeid lähtuvalt tänapäeva

Hoolikalt kirjutatud armastuskiri annab aimu kirjutaja haritusest ja austusest kirja saaja vastu.

keelenormist. Nii saab teha selgeks, mil viisil erineb möödunud sajandi alguse keel tänapäeva keelekasutusest. See andis autorile võimaluse kirjade kaudu näha ajastu keelt ning muuta see nüüdisaegsele lugejale erinevuste väljatoomise kaudu mõistetavaks. Kirjast kirja korduvaid kõrvalekaldeid võib tõenäoliselt käsitleda kui tollel ajastul levinud normi või ka murdetunnust, kuna kirjutajad on pärit ühelt murdealalt. Tõenäoliselt ei olnud tegemist siiski normiga selle tänapäevases tähenduses, vaid pigem teadvustamata peegeldusega kirjutajate kaasaegsest keelekasutusest.

Kirjade omavahelisest võrdlusest selgus, et keskmiselt oli ühe kirja pikkuseks 304 sõna, millest 62 sõna erines millegi poolest tänapäevasest keelekasutusest. Protsentuaalselt oli kirjades kõrvalekalletega (tänapäevase keele suhtes) keskmiselt 21,80% sõnadest. Naiste ja meeste kirjade vahel suurt erinevust märgata ei olnud. Samas oli näha selget seost kirjutaja sünniaasta ja kõrvalekallete hulga vahel: mida vanem oli kirjutaja, seda enam erines tema keel tänapäevasest. Samas ei tohiks alahinnata iseõppimise ja enesetäiendamise olulisust, kuna ühe kirjutaja mitut kirja uurides ilmnes, et kirjaoskus paranes.

Tänapäevase kirjakeelega võrreldes olid kõige sagedasemad kõrvalekalded kahekordse tähemärgi asemel ühekordse kasutamine (kõigil kirjutajail) nt *adres* [aadress], *se* [see] ja *ika* [ikka]; muu vokaali asemel *e* kasutamine (kõigil) nt *kerja* [kirja], *ülewel* [üleval]; diftongi puudumine (25) nt *kudas* [kuidas]; ühekordse tähemärgi asemel kahekordse kirjutamine (25) nt *sull* [sul]; *d/t* vaheldumine (25) nt *piletid* [piletit].

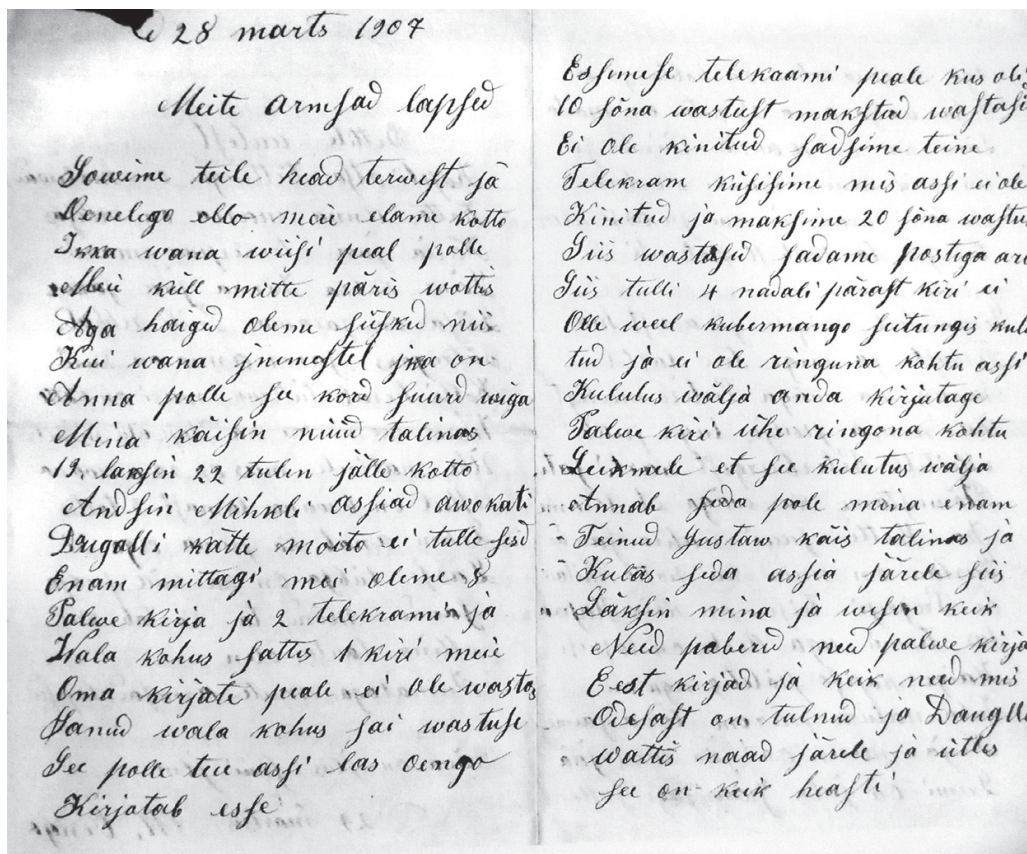
Võrreldes kõrvalekaldeid hiiu murdele omaste tunnustega võib mõningate erisuste sagedusele seletusi leida. Näiteks mõne teise vokaali asemel *e* kasutamine võib tähistada kirjapildis hiiu murdele omast /ɛ/ häälikut, mille tekkele aitab omakorda kaasa hääldusorganite ebapiisav kasutamine järgsilpide artikuleerimisel. Ka sõna lühenemine seest ja lõpust (mõlemad esinesid 23 kirjutajal) võib olla nn häälduslaiskuse tulemiks. Reduktsiooniga võib aga seletada vokaalide asendamine *a*-ga, mida esines 18 kirjutajal (nt *teina* [teine]). Silmatorkavalt isikupärast keelekasutust ilmnes mitmel kirjutajal.

Vormistuselt ei olnud kirjad ühtlased, seda ka sama kirjutaja eri kirju vaadates, kuid siiski võis täheldada teatavaid kirjast kirja korduvaid jooni. Kõrvutades kirjade vormi Jakob Pärna soovitustega õpikus „Kirjalikud tööd koolis ja kodu”, leiame, et õpiku juhiseid oli järgitud vaid nime kirjutamisel alla paremale ja pealkirja joondamisel keskele.

Võõrmõjusid oli märgata 15 kirjutaja tekstides. Enamasti oli tegu võõrsõnade või tsitaatsõnadega, kuid kohati esines ka võõrkeelset teksti. Vaatamata sellele, et kirjad on kirjutatud venestamisperioodil, avaldus üksikutes sõnades kõige sagedamini saksa keele mõju.

Ajalehekeele keskmine kõrvalekallete osakaal (8,88%) on rohkem kui poole madalam kui kirjades keskmiselt (21,80%). Postimehes esines kõrvalekaldeid veidi rohkem (10,35%) kui teistes ajalehtedes (Saarlases 8,22% ja Eesti Postimehes 7,89%).

Kirja ebaühtlane stiil annab alust arvata, et tegemist on vanema ja vähemharitud kirjutajaga.

Eeva Ahven on oma 1958. avaldatud uurimuses „Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900–1917” keele kirjeldamisel tuginenud põhiliselt Eesti kirjameeste seltsi otsustele ja Hermannii grammatikale. Kirjade keele võrdlemisel tema uurimistöö tulemustega selgus, et enamikku ajastule iseloomulikeks peetud jooni esines ka kirjades, kuid mitte kõigil kirjutajatel.

Kirjade võrdlusest õpikutekstidega võib järeldada, et vanas kirjaviihis kirjutatud õpikud (nt Körberi „Koli-Ramat”) olid tõenäoliselt veel ringluses ja avaldasid kirjutajatele mõju. Kuigi kirjutajad kasutasid uut kirjaviihi, esines pea kõigil kohati ka vanema kirjaviihi ilminguid. Mõnel kirjutajal oli tekkinud kahest kirjaviihist lausa omalaadne segu, mis viitab tihedale kokkupuutele vanemas kirjaviihis kirjutatud tekstidega, näiteks viis sööma andis suure kammalu täie marmeladi lapsele (HKM_6192:6 A5508). Vokaalide kirjutamise kohta ütleb Jakobson „Nenda kuidas sa räägid, nii kirjuta ka” (Jakobson 1867: 240). Sellest mõttest on teadlikult või alateadlikult lähtunud ilmselt ka enamik kirjutajaid. Eriti hästi ilmestab

seda võõrsõnade kirjutamine, näiteks *Andsin Mihkli assiad awokati Paugalli kätte moite ei tulle sesd Enam mittagi mei oleme 8 Palwe kirja ja 2 telekrami ja Wala kohus sattis 1 kiri meie Oma kirjate peale ei ole wastos sanud* (HKM_6192:5 A5507).

Kokkuvõtteks

Selgub, et kirjade keel ei ole täielikus vastavuses omaaegse keelekasutusega. Eri liiki kõrvalekaldeid esineb kirjades märgatavalt rohkem kui teistes tekstides. Ajastu ajalehekeele keskmine kõrvalekallete osakaal (8,88%) võrreldes tänapäevase keelega on rohkem kui poole madalam kui kirjades keskmiselt (21,80%). Tänapäevase kirjakeelega võrreldes olid kõige sagedasemad kõrvalekalded kirjades kahekordse tähemärgi asemel ühekordse kasutamine, *e* kasutamine mõne muu vokaali asemel, diftongi märkimata jätmine ning ühekordse tähemärgi asemel kahekordse kirjutamine.

Kust pärineb tavaliste inimeste selline „kirjaoskamatus”? Kuigi mingit hulka variatsioone põhjustavad murdetaust, kirjakeele loomulik varieerumine, vanema kirjakeele mõju ja tolleaegsed paralleelvormid, ei ole võimalik kõiki eripärasid nende või näpuvigadega põhjendada. Tegu on laiema nähtusega, mis võib viidata iseõppimise teel omandatud või täiendatud kirjaoskusele. Kindlamate vastuste saamiseks tuleks veelgi laiendada nii uuritava kui ka võrdlusmaterjali hulka ning koguda rohkem informatsiooni kirjutajate tausta kohta.

Viidatud kirjandus

- Aarma, Liivi 1990. Kirjaoskus Eestis 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekruti-nimekirjade andmeil). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- Ahven, Eeva 1958. Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900–1917. (= Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused IV.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Andresen, Lembit 2009. Algust otsimas. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus.
- Elspaß, Stephan 2012. Between linguistic creativity and formulaic restriction: Cross-linguistic perspectives on nineteenth-century lower class writers' private letters. – Letter Writing in Late Modern Europe. Toimetanud Marina Dossena, Gabriella Del Lungo Camiciotti. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 45–64.
- HKM_5425:2/a-h A3782 Prk. Mey(i)` de kirjavahetus 1897–1941.

- HKM_6192:5 A5507 Koopia kirjadest. Mihkel Oengo 1840–1907
- HKM_6192:6 A5508 Koopia kirjadest. Madis Mei (1837–1920); Leeno Oengo (1842–1912); Madis Mei (1870–1940); Marie Mei (1873–1941); Mihkel Oengo (1877–1904); Mare Mei (1840–1924)
- Jakobson, Carl Robert 1867. Kooli lugemise raamat. 1. jagu: 80 pildiga. Tartu: H. Laakmann.
- Kalkun, Andreas 2008. Jakob Ploomi kirjad sõjast. Kirjakonventsioonid ja isiklik tragöödia. Akadeemia, 3, 559–588.
- Kikas, Merje 2015. Hariduselu ja koolid. – Hiiumaa Koguteos. Koostanud Põllo, Helgi jt. Kärdla: Hiiumaa Teabekapital.
- Laanekask, Heli 2001. Koodivahetuse grammatikast Koidula kirjades Kreutzwaldile. – Lähivertailuja. Tartu: Tartu Ülikool, 41–56.
- Pärn, Jakob 1879. Kirjalikud tööd koolis ja kodu. Tartu: Schnakenburg.
- Üksik, Tiiu 2016. Hiidlaste kirjavahetuse keel 1890–1916. Bakalaureusetöö Tallinna ülikoolis.

OK